

الزامات حقوق بشری در سازمان تجارت جهانی

محمد امامی*

چکیده

حقوق بشر حقوقی است وابسته به طبیعت انسان که مهم ترین مصادیق آن حقوق مدنی سیاسی، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است و حق همبستگی نیز به عنوان نسل سوم حقوق بشر به آن اضافه شده است حمایت از حقوق بشر در دو سطح ملی و بین المللی مطرح است. در سطح ملی منعکس کننده تضاد بین نظم و آزادی و در سطح بین المللی تضاد بین حقوق بشر و حاکمیت دولت است که هدف اصلی حقوق بشر بین المللی وضع مقررات بین المللی و ادار کردن نظام های حقوقی داخلی به تبعیت از آنها است. تکامل حقوق بین الملل، حقوق بشر را از حمایت بین المللی برخوردار نموده است؛ اما در روابط بین الملل تجاری، قابل ذکر است که اصولاً تجارت بین دولت ها فارغ از توجه به مسائل حقوق بشری است ولی با شکل گیری نظام تجارت جهانی رویکرد تغییر نموده و این تغییر متأثر از تحولات حقوق بین المللی به طور کلی است.

واژه های کلیدی: تجارت بین الملل، تجارت جهانی، حقوق بشر اقتصادی، حاکمیت دولت ها.

1. مقدمه

الزامات حقوق بشری می‌تواند در حوزه تجارت جهانی جایگاهی داشته باشد. امروزه با وجود فعالیت‌های گسترده و مؤثر سازمان تجارت جهانی ارتباط تنگاتنگ تجارت و سیاست غیرقابل انکار است. توجه به ملاحظات حقوق بشری به وسیله سازمان‌های بین‌المللی اقتصادی از جمله سازمان تجارت جهانی در واقعیت امر با مأموریت یک سازمان بین‌المللی اقتصادی مغایرت دارد، چون مأموریت چنین سازمانی نمی‌تواند تنظیم روابط بین‌المللی سیاسی باشد و با اصل تخصصی بودن مغایرت دارد ولی این پرسش مطرح است که آیا یک سازمان بین‌المللی اقتصادی می‌تواند از حالت خنثی بودن نسبت به مسائل سیاسی و حقوقی بشری خارج شده و فعالیتش را با توجه به معیارهای سیاسی در پیش گیرد. مسئله در چارچوب سازمان‌های جهانی مطرح شده است زیرا در این نهادها بعضی از کشورها وجود دارند که به سختی می‌توانند، معیارهای سیاسی را از معیارهای اقتصادی جدا سازند. در اینجا مخالفت‌هایی که به وسیله اعضاء مؤثر مؤسسات مالی بین‌المللی در اعطا وام به کشور آفریقای جنوبی ابراز شده به عنوان نمونه قابل ذکر است.

البته تصمیمات مؤسسات اقتصادی بین‌المللی بایستی بر پایه عقلانیت اقتصادی استوار باشد این تئوری در منشور تشکیل‌دهنده نهادهای اقتصادی مشاهده می‌شود به عنوان مثال برابر ماده 10-4 اساسنامه بانک بین‌المللی برای بازسازی و توسعه، بانک و روسای آن در امور سیاسی هیچ دولت عضو دخالت نخواهند کرد و تصمیماتشان از جهت‌دهی سیاسی دولت‌های عضو تأثیر نخواهد پذیرفت و تصمیماتشان صرفاً بر پایه ملاحظات اقتصادی استوار خواهند بود. جدایی سیاست از اقتصاد در دو جنبه مورد توجه است سازمان بین‌المللی اقتصادی باید از دخالت در امور سیاسی امتناع ورزد و در تصمیمات خود ملاحظات سیاسی را مورد توجه قرار ندهد. ولیکن تحول حقوق بین‌الملل و به خصوص اهمیتی که برای دفاع از حقوق بشر قائل است موجب طرح این پرسش می‌شود که آیا چنین رفتاری همواره درست است؟ بعضاً دفاع می‌شود که دولت‌های عضو و سازمان‌های بین‌المللی زمانی که مسئله جلوگیری از تجاوز به حقوق

بشر مطرح است، تکلیف به دخالت دارند. ملاحظات حقوق بشری موجب می‌شود که سازمان ملل متحد فراتر از صلاحیت پیش‌بینی‌شده در ماده 207 منشورش عمل کند. جای تعجب دارد که سازمان ملل متحد در امور داخلی دولت‌های عضو به لحاظ ملاحظات حقوق بشری دخالت می‌کند ولی سازمان‌های بین‌المللی اقتصادی جهانی این ملاحظات را مورد توجه قرار ندهد.

به نظر می‌رسد که جدایی سیاست از اقتصاد یک شکل از مشروعیت دادن پنهان به دولت‌هایی است که حقوق بشر را رعایت نمی‌کنند اصل جدایی سیاست از اقتصاد ملی به لحاظ تحولات حقوق بین‌الملل تعدیل شده است به‌عنوان مثال بانک اروپایی برای بازسازی و توسعه که وظیفه‌اش صریحاً کمک به کشورهای سوسیالیستی پیشین اروپایی مرکزی و شرقی است کشورهای کمک‌کننده کشورهای توسعه‌یافته صنعتی اروپایی هستند که از لیبرالیسم اقتصادی پشتیبانی می‌کنند اثرپذیری کمک به این کشورها مستلزم پیوستن آن‌ها به اردوی لیبرالیسم اقتصادی است. به‌علاوه برخی از انواع حقوق بشر مانند حق ایجاد تجارت مستقل هم‌زمان هم سیاسی و هم اقتصادی است. حقوق مختلط چون حق مردم بومی به حمایت از سنت‌های دیرین خود و روش‌های سنتی زندگی خود، نمونه دیگری است. تجارت بین‌المللی و سرمایه‌گذاری هم‌چنین بر مسائلی چون حق پاکیزه بودن محیط‌زیست و حمایت آن تأثیر می‌گذارد. (فیتز پاتریک، 1999: 2) بدو مؤلفه‌های حقوق بشر به‌طور اختصار بیان می‌شود و انعکاس جنبه‌های حقوق بشر در اساسنامه سازمان تجارت جهانی مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

2. نگاهی اجمالی به مؤلفه‌های حقوق بشر

همواره گفته می‌شود که حقوق بشر جهانی است. در مورد جهانی بودن حقوق بشر منشور ملل متحد صراحت دارد، ماده 55 منشور، دولت‌ها را ملزم می‌کند که احترام جهانی و رعایت حقوق بشر را برای همه بدون تبعیض از نظر نژاد جنس زبان یا مذهب مدنظر قرار داده و آن را ترویج کنند. شاهد مدعا، مقدمه و سایر مواد آن است که از عباراتی نظیر هر فرد، هیچ فرد و بدون تبعیض از نظر نژاد، مذهب، زبان، جنس

استفاده شده است که همگی تأکید بر جهانی بودن حقوق بشر دارد. این روند به وسیله اسناد بعدی حقوق بشر مانند میثاق‌ها، کنوانسیون‌ها و اعلامیه‌ها تکرار گردیده است. جهانی بودن حقوق بشر با غیرقابل سلب بودن آن ملازمه دارد. منظور از حق غیرقابل سلب حقی است که وجودش به دارنده حق متکی است حقوق بشر توسط جامعه، دولت، مقامات سیاسی مشروع یا نامشروع وضع یا اعطا نشده و بنابراین قابل سلب یا محدود شونده توسط آن‌ها نیست، یعنی کلیه انسان‌ها بدون توجه به نژاد، فرهنگ، نظام سیاسی یا هرگونه تمایز دیگر از آن برخوردارند تحولات حقوق بشر در عرصه بین‌المللی موجب شکل‌گیری مؤلفه‌های زیر گردیده است (نادر رضوی، 1376: 16-8)

2.1. حقوق مدنی و سیاسی

حقوق مدنی و سیاسی که به نسل اول حقوق بشر موسوم است راه ورود حقوق بشر را از حوزه صلاحیت ملی به صحنه بین‌المللی هموار نموده و اولین محدودیت‌ها را بر حاکمیت ملی وارد آورده است توجه به این حقوق بعد از جنگ جهانی دوم نزد بانیان ملل متحد مدیون احساس نیازی بود که حمایت از حقوق افراد و جلوگیری از جنگ در برابر وحشی‌گری‌های نازیسم به وجود آورده بود. حقوق مدنی و سیاسی یا حقوق و آزادی‌ها به حقوق منفی مشهور هستند بدین معنی که حمایت از این حقوق با عدم مداخله در امور افراد و رها کردن آن‌ها تحقق می‌یابد به‌علاوه این حقوق قابلیت دادخواهی داشته و حق به معنای واقعی هستند. البته توصیف کلیه حقوق مدنی تحت عنوان حقوق منفی صحیح نیست. به‌عنوان مثال حق داشتن حق دادرسی منصفانه تنها با عدم مداخله تأمین نمی‌شود بلکه مستلزم ایجاد تشکیلات دادگستری، انتصاب قاضی پیروی از یک سری اصول دادرسی، خصوصاً معاضدت قضایی برای افراد میسر و ... است.

حقوق مدنی و سیاسی بر پایه آزادی شکل گرفته که متأثر از دیدگاه‌های نظام‌های سیاسی غربی است که در صحنه بین‌المللی صرف نظر از مواد 1 تا 21 اعلامیه جهانی حقوق بشر این حقوق توسط مواد 1 تا 27 میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به

رسمیت شناخته شده است.

2.2. حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

در برابر حقوق بشر مدنی و سیاسی پیشنهادی کشورهای غربی کشورهای بلوک شرق به خاطر ملاحظات ایدئولوژیکی و کشورهای جهان سوم بخاطر اوضاع و احوال سیاسی و اقتصادی خاص خودشان از حقوق اقتصادی و اجتماعی مشهور به نسل دوم حقوق بشر طرفداری می‌کردند. به نظر اینان حقوق مدنی و سیاسی بدون تحقق حقوق اقتصادی و اجتماعی بی مفهوم خواهد بود آزادی بی فایده خواهد بود اگر انسان از گرسنگی رها نباشد.

بر خلاف حقوق مدنی و سیاسی نسبت به ماهیت این حقوق بحث‌های زیادی وجود دارد از جمله اینکه این حقوق حق به معنای خاص کلمه نیست چون فاقد قابلیت دادخواهی است، محتوی آن روشن نیست و بهره‌مند شدن از آن به صورت تدریجی امکان پذیر است.

این حقوق بر پایه برابری شکل گرفته و هدف آن تأمین رفاه مادی و برآوردن نیازهای اجتماعی و فرهنگی است تحقق آن منوط به ارائه خدمات از طرف دولت‌هاست

از مهم‌ترین اسناد در صحنه بین‌المللی علاوه بر مواد 22 الی 29 اعلامیه جهانی حقوق بشر، مواد 1 تا 15 میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی این حقوق را به رسمیت شناخته است مهم‌ترین این حقوق عبارت‌اند از: حق کار و سایر حقوق مربوط بدان نظیر مزد برابر برای کار برابر، شرایط مناسب کار، حق داشتن غذا مسکن و لباس مناسب حق داشتن زندگی با استانداردهای مناسب، حق داشتن بهداشت و امکانات بهداشتی، حق آموزش آزادی فعالیت‌های فرهنگی و حق مشارکت در آن.

2.3. حقوق همبستگی

حقوق بشر نسل سوم در واقع بازتابی از تکامل جامعه بین‌المللی است. بر خلاف نسل اول حقوق بشر که بر پایه آزادی و نسل دوم که بر پایه برابری شکل گرفته است، حقوق بشر نسل سوم بر پایه همکاری شکل گرفته است. تحقق آن تنها منوط به

خودداری از سلب آزادی یا ارائه خدمات نبوده بلکه از طریق تلاش‌های هماهنگ همه بازیگران جامعه یعنی فرد، مردم، دولت، ارگان‌های غیر دولتی و جامعه بین‌المللی امکان پذیر می‌شود و به همین علت به حقوق همبستگی شهرت یافته است. با توجه به اینکه کشورها با سطح توسعه متفاوت به سازمان تجارت جهانی پیوسته و می‌پیوندند و مشارکت کشورها مستلزم پذیرایی اصول حاکم به سازمان و تطبیق سیاست‌های اقتصادی داخلی با مصوبات سازمان است پیوستن به سازمان ممکن است محدودیت‌هایی برای کشورها به وجود آورد که امکان برنامه‌ریزی آن‌ها را در توسعه حقوق بشر اقتصادی محدود نماید.

3. انعکاس الزامات حقوق بشری در موافقتنامه‌های سازمان

از اول ژانویه 1995 با به مرحله اجرا در آمدن موافقتنامه مراکش، سازمان تجارت جهانی به وجود آمد که در نتیجه آن حقوق قابل اعمال بر سیستم تجاری چند جانبی دچار جهش قابل توجه‌ای شده است. تا آن زمان چارچوب حقوقی تجارت بین‌الملل متشتت وضعیف به نظر می‌آمد گات (موافقتنامه عمومی تعرفه تجارت) که در 1947 متعاقب منشور هاوان پا به عرصه وجود گذاشت. بدون اینکه تشکیل یک نهاد را بدهد به تدریج از طریق استثنائات و موارد نسخ ناشی از موافقتنامه‌های جانبی قلمرو آن محدود گشته است. موافقتنامه عمومی تعرفه و تجارت هرگز ابزارهای کافی برای وادار کردن دولت‌های عضو به رعایت نظمی که بانیان در سر می‌پروراندند نداشت. با سازمان تجارت جهانی حقوق بین‌المللی تجارت چند جانبی از این پس دارای نهاد یگانه‌ای است. سازمان، مدیریت تجارت چند جانبی قراردادی را بر عهده خواهد داشت. بعلاوه با استقرار سیستم تجاری چند جانبی تعداد زیادی از خلاءهای زمان گات پر می‌شود زیرا به خدمات و مالکیت فکری گسترش می‌یابد و سرانجام سیستم به وسیله سازوکار حل اختلاف تجاری مؤثر تقویت می‌شود (دومینک کارو، 2013: 64) اما در حوزه حقوق بشری در نگاه نخست با مراجعه به مجموعه اسناد سازمان در می‌یابیم نامی از حقوق بشر در اسناد سازمان تجارت جهانی دیده نمی‌شود، اما در میان مواد آن به

مسائلی اشاره شده که گاه با صراحت و گاه با اندکی تأمل و موسع‌نگری می‌توان آن‌ها را در دایره وسیع و در حال توسعه و پویای حقوق بشر قرار داد. البته مقدمه موافقتنامه سازمان حاوی بیشترین تأکیدات حقوق بشری است. در مقدمه موافقتنامه‌های سازمان هدف مجموعه‌ای از تلاش‌ها برای ارتقای استانداردهای زندگی، تضمین اشتغال کامل، حجم زیاد و دائم‌الترازد درآمدهای واقعی و تقاضاهای مؤثر، گسترش تولید و تجارت کالا و خدمات، فراهم کردن امکانات استفاده بهینه از منابع جهان منطبق با هدف توسعه پایدار، حفظ و حراست از محیط زیست، تقویت وسایل انجام آن به گونه‌ای که سازگار با نیازها و علائق مربوطشان در سطوح مختلف توسعه اقتصادی باشد، تضمین سهم دول در حال توسعه به ویژه دول دارای کمترین میزان توسعه یافتگی، کمک به رشد تجارت بین‌المللی متناسب با نیازهای توسعه اقتصادی، همکاری در جهت تحقق این اهداف میان دول عضو عنوان شده است.

در مقدمه میثاقین سازمان ملل نیز نجات از فقر و برخورداری از حقوق اقتصادی و اجتماعی از اهداف حیاتی شمرده شده است. در ماده 11 اعلامیه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به حق داشتن سطح زندگی مناسب برای افراد و برای رهایی از گرسنگی که یکی از ارکان اساسی بالا بردن سطح زندگی و رسیدن به استاندارد مطلوب است اشاره شده است. ارتقای استانداردهای زندگی به گونه‌ای دیگر در ماده 15 اعلامیه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

ماده 4 موافقتنامه سازمان تجارت جهانی به ساختارها می‌پردازد در قسمتی از بند 7 به وظایف کمیته توسعه و تجارت اشاره می‌نماید؛ بررسی مقررات خاص مذکور در موافقتنامه به نفع دول عضو دارای کمترین میزان توسعه یافتگی و فعالیت در راستای بهبود اوضاع کشورهای در حال توسعه (که در مفهوم حق توسعه این مفاهیم را می‌توان دید). ماده 5 به مسئله همکاری می‌پردازد با توجه به اهداف کلی این ماده در تفسیری موسع می‌توانیم انتظار همکاری با سازمان ملل و نهادهای حقوق بشری را تصور کنیم. ماده 11 با عنوان اعضای اصلی در بند 2 اشاره می‌نماید دول دارای کمترین میزان توسعه یافتگی که سازمان ملل آن‌ها را با این عنوان می‌شناسد در عین بهره‌مندی از

مزایای تجارت آزاد تنها ملزم به قبول تعهدات تا حدی که سازگار با نیازهای توسعه و تجاری یا توانایی‌های اداری و تشکیلاتی آن‌ها باشد، خواهند بود.

الف) رویکرد موافقت‌نامه راجع به کشاورزی (موافقت‌نامه کشاورزی سازمان تجارت جهانی) هدف بلند مدت را ایجاد سیستمی عادلانه در زمینه تجارت محصولات کشاورزی بر اساس اصول بازار آزاد دانسته است و در ادامه با اعلام پایبندی نسبت به دستیابی به تعهدات الزام‌آور خاص در حوزه‌های دسترسی به بازار، حمایت داخلی، رقابت صادراتی و رسیدن به توافق در زمینه‌های بهداشتی و بهداشت نباتی همچنین بهبود بیشتر فرصت‌ها، شرایط دسترسی به بازار و آزادسازی کامل تجارت محصولات کشاورزی گرمسیری (به نحوی که در بررسی میان دوره‌ای مورد توافق قرار گرفته) از جمله اهداف این موافقت‌نامه است. موافقت‌نامه بر سه پایه دسترسی به بازار، حمایت داخلی و کمک‌های مالی خارجی استوار است و شامل موارد خاصی از کمک‌ها به نفع کشورهای خاص برای بالا بردن استانداردها و تضمین کار است. این موارد شامل جنبه‌های غیرتجاری، رفتار ویژه و خاص^۱، حفاظت ویژه^۲ و تصمیم در خصوص واردات شبکه غذایی به کشورهای در حال توسعه است هر چند در عمل معلوم گشته این اقدامات نمی‌تواند برای بهبود اوضاع کنونی کافی باشد، اما نباید آن‌ها را نادیده گرفت. جنبه‌های غیرتجاری به مواردی چون امنیت غذا، توسعه روستائی و بهبود زندگی‌های حاشیه‌ای و حفاظت از محیط زیست بر می‌گردد. رفتار ویژه و خاص نیز مورد توجه قرار گرفت و شامل انعطاف‌پذیری سازمان نسبت به کشورهای در حال توسعه مانند معاف نمودن کشورهای در حال توسعه از لغو تمام تعرفه‌ها و حفاظت ویژه به عنوان مکانیسمی باز برای کشورها تا به طور موقت حمایت‌هایی را از کشاورزی داخلی زمانی که حادثه غیرمترقبه و زیان‌آوری برای آن‌ها رخ می‌دهد اعمال نمایند می‌شود (دمن بن لی لیستون، 2005: 10)؛ اما آیا این مسئله می‌تواند زمانی که خطری به طور مزمن در کشور وجود دارد چاره‌ساز باشد؟ این موافقت‌نامه به عنوان بخشی از موافقت‌نامه کلی در زمینه کشاورزی در 1995 لازم‌الاجرا شد و شامل مقرراتی است که اعضای سازمان را به تأسیس سیستم تجاری منصفانه و مردمی مجاز

دعوت می‌نماید، تلاش سازمان برای ایجاد عدالت و سیستم تجاری صحیح است، اما مقررات موافقت‌نامه کشاورزی در عمل غیرقابل استفاده و تعریف نشده باقی مانده است.^۳

ب) موافقت‌نامه راجع به اعمال اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی - در مقدمه موافقت‌نامه از اینکه اعضا بتوانند به اتخاذ و یا اجرای برنامه‌هایی در زمینه‌های حفاظت از بهداشت انسان، حیوان و نبات به شرطی که وسیله‌ای برای تبعیض دل‌خواهانه یا غیرقابل توجیه میان اعضا نشود، مبادرت ورزند منع نشده است. در راستای بهبود بهداشت انسانی، بهداشت حیوانی و بهداشت نباتی به ایجاد چارچوب چندجانبه متشکل از قواعد و نظاماتی در زمینه اجرای اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی به منظور به حداقل رسانیدن اثرات منفی آن‌ها بر تجارت و تصدیق استانداردها، دستورالعمل‌ها و توصیه‌های بین‌المللی و در کمک به دول در حال توسعه اشاره شده است.

در ماده 2 موافقت‌نامه به حقوق و تعهدات اساسی اشاره می‌شود که شامل اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی لازم برای حفاظت از حیات و بهداشت انسان، حیوان و نبات است. در ماده 5 به ارزیابی خطر و تعیین سطح مناسب اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی می‌پردازد که بر مبنای این ماده اعضا تعهد می‌نمایند تلاش کنند تا با ارزیابی دقیق شرایطی مناسب با سطح بهداشت استاندارد فراهم آورند. در بند 4 این ماده اعلام می‌شود اعضا هنگام تعیین سطح مناسب حفاظت بهداشتی و بهداشت نباتی، به حداقل رسانیدن تأثیرات منفی تجاری را در نظر می‌گیرند. البته رشد استانداردها و مقررات فنی در کشورها تأثیرات منفی بر تجارت بین‌الملل گذاشت، چرا که رعایت این استانداردها هزینه‌های اضافی فراوانی بر صادرکنندگان و تولیدکنندگان تحمیل نمود و قدرت رقابت آن‌ها را در بازارهای خارجی کاهش داد.

ماده 7 به شفافیت عملکردها می‌پردازد. طی مواد 9 و 10 اعضا موافقت می‌نمایند که از یک سو به ادامه کمک‌های فنی به دول در حال توسعه و کمتر توسعه یافته

بپردازند و از سوی دیگر همین موافقت را در خصوص رفتار متمایز و ویژه با این دول برای مشارکت فعال اعلام داشته (که البته این موارد فی نفسه هیچ گونه بار الزام آوری نداشته و هیچ گونه تعهد و تضمینی را در بر نداشته است). در قسمت 9 ماده 15 «رفتار ویژه و متمایز» شامل رفتار مساعدتر در قبال دول در حال توسعه عضو در خصوص تعهدات به نحو تعیین شده در موافقتنامه مورد تأیید قرار می‌دهد. در ضمیمه الف ماده 1 اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی شامل حفاظت از حیات انسان، حیوان نبات، جلوگیری از خطرات شامل ورود ایجاد و شیوع آفات و بیماری ارگانسیم‌های حامل بیماری، جلوگیری از ورود خسارت، جلوگیری از وقوع بیماری‌هایی که حیوانات و نباتات ناقل آن هستند مورد تأیید قرار می‌گیرد.

ج) رویکرد موافقتنامه راجع به منسوجات و پوشاک: در مقدمه موافقتنامه به توافق اعضا در رفتاری ویژه و متمایز با دول دارای کمترین میزان توسعه یافتگی اشاره شده است، بند 2 ماده 1 این موافقتنامه به افزایش معنی‌دار امکانات دسترسی به بازار برای عرضه کنندگان کوچک و بزرگ و توسعه فرصت‌های تجاری برای تازه واردین به بخش تجارت منسوجات و پوشاک اشاره می‌کند و در بند دو ماده 7 به شرایط تجاری منصفانه و عادلانه می‌پردازد.

د) رویکرد موافقتنامه راجع به موانع فنی فرا راه تجارت: در مقدمه به بهبود کارآیی تولید و تسهیل جریان تجارت بین‌المللی و به سهمی که استانداردهای بین‌المللی می‌تواند در انتقال تکنولوژی از دول توسعه یافته به دول در حال توسعه ایفا نماید اشاره شده است، در ادامه وضعیت مساعدتری در تنظیم و اجرای مقررات فنی و استانداردها و رویه‌ها برای دول در حال توسعه یاد آوری می‌گردد. در مواد 11 و 12 این موافقتنامه نیز به کمک‌های فنی به اعضای در حال توسعه یا کمتر توسعه یافته و به رفتاری ویژه و متمایز با این گروه‌ها اشاره شده است.

ه) رویکرد موافقتنامه برای سرمایه‌گذاری مرتبط با تجارت: در مقدمه موافقتنامه راجع به سرمایه‌گذاری مرتبط با تجارت اعضا اذعان دارند گسترش و آزادسازی هر چه بیشتر تجارت جهانی و تسهیل سرمایه‌گذاری در دول دیگر به منظور افزایش رشد اقتصادی

کلیه طرف‌های تجاری به ویژه دول در حال توسعه را مورد تشویق قرار داده و در ضمن رقابت آزاد با در نظر گرفتن نیازهای ویژه تجاری توسعه‌ای و مالی دول در حال توسعه به ویژه دول کمتر توسعه یافته را تضمین نمایند. طبق ماده 27 موافقت‌نامه راجع به جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری دولت‌ها می‌توانند از ثبت یا اعطای حق اختراع در مورد محصولات که زندگی یا سلامت انسان، حیوان و گیاه را به خطر می‌اندازد یا احتمال خطر یا آسیب جدی به محیط زیست در آن‌ها متصور است، امتناع ورزند اما هیچ منعی در این خصوص که به حق حیات و سلامتی افراد برمی‌گردد وجود ندارد و کشورها می‌توانند با ثبت و اعطای چنین حقوقی افراد بسیاری را به ویژه در کشورهای کمتر توسعه یافته و در حال توسعه از حق سلامتی و حیاتشان بی‌بهره سازند این مسئله به ویژه در خصوص داروها جلوه‌گر است. داروهایی که می‌تواند هم در مرحله تولید و هم آزمایش مخرب باشند.

4. کاستی‌های اسناد سازمان از زاویه حقوق بشری

با نگاهی به این مواد درمی‌یابیم در مجموعه اسناد سازمان نمی‌توان چندان در یافتن مفاهیم و حمایت‌های حقوق بشری موفق بود اما ایراد اساسی در موافقت‌نامه سازمان عدم اشاره به منشور سازمان ملل و تأیید اصول آن و یا اعلامیه حقوق بشر است. انتظار می‌رفت اساسنامه به میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که در ارتباط مستقیم با فعالیت‌هایش است اشاره می‌نمود. البته در نظر گرفتن شرایط کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته و توجه ویژه به آن‌ها از جمله برخورداری از رژیم‌های استثنائاتی و ترجیحات گمرکی می‌تواند به عنوان نگاه حقوق بشری با تفسیر موسع تلقی گردد پیشینه تاریخی حکایت از آن دارد که اول بار مقررات گات 1947 به اعضا اجازه می‌داد تا ابزارهایی را برای حمایت از «اخلاق حسنه»^۴ به کار برند. اخلاق حسنه ممکن است برای تصدیق ابزارهای اقتصادی در راستای حمایت از حقوق بشر تفسیر شود و یا در معاهداتی که طرفین اختلاف عضو آن می‌باشند، لحاظ گردد. بنابراین تبعیضات جنسی، مذهبی و نژادی، بردگی، آزادی ارتباط، حق مالکیت و بسیاری دیگر حقوق بشر در این چارچوب قابل عرضه بود (کلیولند، 2001).

239). حمایت از حق بر زندگی را می‌توان با مبارزه با ژنوساید، تبعیضات جنسی، مذهبی و نژادی، بردگی هم معنا شمرد، به علاوه سلاح‌های تحریم شده و یا تجارت عمومی تحریم شده با کشورهای درگیر با خشونت سیستماتیک علیه حق حیات می‌تواند تحت این عبارت مورد قضاوت قرار گیرد؛ اما این موارد به سبب عدم ذکر مستقیم در موافقت‌نامه‌های سازمان قابلیت اثرگذاری را نداشته و از هیچ ثباتی برخوردار نیستند.

لازم به ذکر است ماده 20 گات ابزارهای مربوط به کالاهای تولیدی توسط زندانیان را نیز پوشش می‌دهد. این استثنا احتمالاً می‌تواند به وضعیت کارگرانی که مانند یک برده با آن‌ها رفتار می‌شود بسط یابد. پتانسیل حقوقی دیگری نیز بر استثنائات اخلاق حسنه استوار است برای نمونه مواردی که با منع تصاویر ضد اخلاقی⁵ که توسط زنان و گاه کودکان مورد استفاده‌های تجاری قرار می‌گیرد مرتبط می‌شود. ماده در چنین مواردی می‌تواند با تأثیرگذاری بر عرضه کالا و محدود کردن آن در موارد نقض حقوق بشری مورد حمایت قرار گیرد و حقوق بشر را در مواردی که الزام به رعایت و حفظ حق حیات و سلامتی افراد را پوشش می‌دهد حمایت نماید، نمونه‌ای از آن قضیه پنبه‌نسوز است.⁶ جایی که منع ادامه واردات آن ابزارهای مناسب و مقبول برای حفظ و حمایت از سلامتی عمومی باشد. این ماده به کشورها اجازه می‌دهد تا از جنبه‌های غیر اقتصادی در کشور خودش حمایت نماید. یعنی اقدامات برای حفاظت سلامتی عمومی در کشور می‌تواند در راستای اساس‌نامه سازمان بر ابزارهای اقتصادی تحمیل گردد. نمونه‌ای از این مسئله زمانی است که در فرانسه هدف از تحریم واردات پنبه کوهی حفاظت از سلامتی کارگران اعلام شد، اما چنین موادی هرچند با خوش‌بینی و تفسیر موسع بتواند در برخی موارد بسته به کشور و رویه آن مورد پیروی قرار گیرد، خلاءهای موجود سازمان را پر نمی‌نماید و تحقق آن به اراده کشورها برمی‌گردد. قابل ذکر است حمایت از زندگی انسان این معنی ضمنی را به همراه دارد که در موارد عدم رعایت در راستای حفظ زندگی انسان می‌توان مجازات‌های حقوق بشری را به کار برد. البته این عبارت قابلیت گسترده‌ترین چارچوب‌های حمایتی و حقوق بشری را از حقوق

اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تا عرصه حقوق سیاسی و مدنی داراست؛ اما آیا اعضا چنین تفسیر را می‌پذیرند؟ سومین مورد مجاز شمردن ابزارهایی برای حفظ نظم عمومی است^۷ این مسئله در موافقت‌نامه‌های گوناگون تجاری^۸ نبوده^۹ و موافقت‌نامه سازمان نیز دارای چنین مواردی نیستند^{۱۰} اما برای موضوعات مربوط به موافقت‌نامه‌های فهرست شده در پیوست موافقت‌نامه ایجاد سازمان^{۱۱} (مثلاً موافقت‌نامه کشاورزی) گات به طور بالقوه قابل اجرا است هرچند وضعیت شروط استثنا در این چارچوب نامشخص است. در همین حال موافقت‌نامه موانع تکنیکی تجارت^{۱۲} روش دیگری را اتخاذ نموده، به جای رفتار در راستای حقوق بشر مانند حمایت از حق حیات و سلامتی به عنوان استثنا عمومی، موافقت‌نامه این حقوق را با رجحان قواعد تجاری با این قواعد آمیخته است.^{۱۳}

گات به طور مستقیم از حقوق بشر نام نبرد اما با مقدمات موثری که در گات وجود داشت، انتظار می‌رفت زمینه‌های مناسبی را در رویه اعضای سازمان تجارت جهانی ایجاد نماید و با قانونمند نمودن استثنائات حقوق بشر می‌توانست در سازمان بدون تخطی از اصول گات نمود یابد (ماده 20)^{۱۴}. استثنائاتی که به توسعه حمایت از انسان، حیوان و گیاهان می‌پرداخت و حقوقی چون حقوق کار را مورد توجه قرار می‌داد (هاوس و ماکاو، 2000: 2) و سازمان گامی فراتر از گات برنداشت. برخلاف گات موافقت‌نامه‌های جدید سازمان صرفاً بر مبنای استانداردها نبود در حالی که یک سیستم متخصص و بی‌طرف بسیاری از موانع موجود در اسناد را می‌توانست حل نماید، منشور جدید اقتصاد جهان با ساختار حقوقی پر از جزئیات نتوانست نگرش درستی در حوزه حقوق بشر ارائه دهد. سازمان و سایر ارگان‌ها نظیر بانک جهانی تاکنون حقوق بشر را بسیار محدود تفسیر کرده‌اند حقوق بشر در حوزه اقتصادی لزوماً هزینه‌های بسیاری برای اعضا در بر دارد و احتمالاً با باز توزیع درآمد و ثروت برخورد خواهد نمود. سازمان رویه خاصی در مورد حقوق بشر ندارد و حتی یک بار هم در مقررات سازمان عبارت «حقوق بشر» ذکر نشده است. نحوه فعالیت‌های سازمان این نهاد را به شرکتی تبدیل نموده که در جهت منافع خود گام برمی‌دارد و تنها برای منافع مالی خود

فعالیت نماید و همین رویه را نیز برای اعضا در پیش گرفته است. البته توسعه اقتصادی این انتظار را هم مطرح می‌نماید که رشد اقتصادی جهان را به وضعیت بهتر و در نتیجه اجرای حقوق بشر هدایت می‌کند ولیکن تنها توجه به منفعت اقتصادی سرمایه‌داران می‌تواند منجر به رشد اقتصادی برای طبقه خاص و فقیرتر شدن طبقه‌های دیگر گردد، طبقه متوسط به طبقه فقیر نزدیک شده و به توسعه طبقه فقیر می‌انجامد. طرفداران سازمان می‌گویند فعالیت سازمان را نمی‌توان با شرکت‌ها مقایسه نمود چرا که «شرکت‌ها وقتی به مقابله با تجارت آزاد می‌پردازند به منافع اجتماعی در وسیع‌ترین سطح لطمه می‌زنند اما قواعد و مقررات سازمان جلوی لطمه خوردن منافع اجتماعی وسیع را می‌گیرد و قطعاً با تعدیلاتی بر اساس واقعیت‌های اجتماعی و سیاسی خواهد بود» (آندره ساپیر و دیگران، 1384: 78)؛ اما حقوق بشر و تجارت به موازات هم توسعه می‌یابد رژیم تجارت بین‌المللی منصفانه، صلح جهانی را به همراه می‌آورد ولی رژیم حاکم فقر را تشدید می‌نماید. کشورهای در حال توسعه که برای اولین بار سند سازمان را امضا نمودند در جریان عمل پی بردند سیستم حاکم نمی‌تواند کمکی به آن‌ها نماید. تا سال 1970 گات را باید نهاد موفقی در زمینه تعرفه‌ها خواند چرا که سیاست‌های تبعیض آمیز به نحوی که پس از آن بروز یافت وجود نداشت ولی به مرور کمک‌های مالی، دامپینگ، موانع تجاری سیستم گات را دچار اختلال نمود و بسیاری از این مباحث جنجال آمیز مانند موانع تجاری خدمات مالکیت فکری و کمک‌های مالی در اسناد جدید سازمان تجارت جهانی نیز به صراحت مورد توجه قرار گرفت.

معاهدات موجود سازمان، تضمین دسترسی به خدمات اساسی چون سلامتی، آموزش و آب را به عنوان کالاهای تجاری تضعیف می‌نماید. معیارهای متناقض در خصوص تجارت آزاد در کشاورزی به بهره‌مندی بیشتر کشورهای ثروتمند به ویژه امریکا، اروپا و ژاپن می‌انجامد در حالی که کشورهای در حال توسعه مجبورند بازارهایشان را باز کنند و امنیت کالاهای داخلی‌شان را سست نمایند.

فقدان شفافیت و دموکراسی در سازمان تجارت جهانی در تناقض آشکار با اصول حقوق بشر است که نیازمند همکاری و حمایت از آسیب‌پذیران و مسئولیت‌پذیری

سازمان می‌باشد. برخلاف نظام چندجانبه تصمیم‌گیری‌ها در سازمان، آمریکا و اتحادیه اروپا با برپایی جلسات دو جانبه، بسیاری از موارد و موضوعات مورد علاقه و یا اختلاف خود را بررسی و حل و فصل کرده و عملاً دستور کار مذاکرات سازمان را شکل می‌دهند (جاورا و آیلین کاو، 2004: 2). به همین علت در نشست‌های سازمان کمتر توجهی به مسائلی نظیر دسترسی کشورهای جنوب (در حال توسعه) به بازار محصولات کشاورزی کشورهای شمال می‌گردد که برای کشورهای در حال توسعه از اهمیت بسزایی برخوردار است. کشورهای توسعه یافته به خواست کشورهای در حال توسعه برای کاهش تعرفه‌های گمرکی محصولات کشاورزی واقعی نهاده‌اند. از دیگر اهداف سازمان رشد اقتصادی و افزایش سرمایه‌داری است.

طرفداران این رویکرد دستیابی به این اهداف را برای حمایت از حقوق بشر لازم دانسته و نجات نظام‌های اقتصادی منزوی را در این چارچوب ممکن می‌دانند اما سازمان با چه تمهیداتی کشور منزوی اقتصادی را که در درون از عدم دموکراسی و عدالت رنج می‌برد، نجات می‌دهد؟ برای تأثیر حقوق بشری در کشورهای عضو نهاد مذکور باید صلاحیت نظارت بر جنبه‌های حقوق بشری را داشته باشد. این امر باید در منشور و اساس‌نامه آن پیش‌بینی گردد. آیا در موافقت‌نامه‌های سازمان حمایت‌های حقوق بشر مورد توجه قرار گرفته است؟

از سوی دیگر برخی ادعاها در خصوص مزیت‌های سازمان مطرح شده است مثلاً سیستم به ترقی صلح کمک می‌نماید، چرا که هرچه تجارت میان مردم بیشتر شود، جنگ و خشونت کم می‌شود. (قاعده بازی، 2007: 1).

حمایت‌های ضعیف سازمان از حقوق بشر، موجب می‌شود که موافقت‌نامه و تصمیمات این نهاد به گونه‌ای خطرناک منافع شهروندان را به نفع منافع اقتصادی اعضا از بین ببرد.

سازمان نقطه ضعف بزرگی دارد، نوعاً ایجاد کننده قاعده نیست. سایر نهادهای بین‌الدولی معمولاً صلاحیت‌های قاعده‌سازی دارند و می‌توانند تصمیمات یک‌جانبه الزام‌آور اتخاذ نمایند. قلمرو تصمیمات می‌تواند چارچوبی فراتر از سازمان داشته باشد،

ولی سازمان این اختیار را ندارد زیرا وظیفه اصلی آن فراهم آوردن شرایط مذاکره میان دول عضو است و اصالتاً نمی‌تواند به وضع قاعده بپردازد. عدم اعطای چنین حقی به سازمان به این علت است که بیشتر تحت کنترل اعضا می‌باشد در حالی که سایر سازمان‌های دیگر بین‌الدولی گرچه به وسیله دول تشکیل می‌شوند عمل‌کرد و حیات مستقلی از اعضا دارند در سازمان دول عضو چنین خواسته‌ای نداشته و از این نهاد توقعی در حد مکانی برای مذاکره دارند. چنین نهادی چگونه می‌تواند هنجارهایی را بر کشورهای عضو تحمیل نماید که برای آن‌ها هزینه دارد. می‌توان این پرسش را مطرح کرد که اعضاء سازمان که از اعضاء سازمان ملل متحد هستند چگونه الزامات حقوقی بشری را در آن سازمان مورد تأکید قرار می‌دهند ولی در سازمان تجارت جهانی بر این الزامات پا نمی‌فشارند.

با این حال نمی‌توان از مزایای سازمان غافل شد. مزیت‌های عضویت در سازمان تجارت جهانی یا حتی فرصت‌هایی مانند دسترسی آسان و مطمئن به بازارهای کالاها و برخورداری از کمک‌های فنی، مالی و پژوهشی سازمان، دسترسی آسان به شبکه‌های توزیع و پایگاه‌های اطلاعاتی و همچنین دسترسی به مواد اولیه مرغوب و آسان است و در مقابل تشدید رقابت جهانی و افزایش هزینه‌ها از قبیل هزینه دستمزدها و تبلیغات کالاها و کاهش قیمت جهانی نسبت به برخی از کالاهای داخلی را باید از تهدیدات دانست.

5. لزوم تجدید نظر در مقررات سازمان از زاویه حقوق بشر

5.1. توجه بیشتر به حقوق بشر اقتصادی

انواع گوناگون حقوق بشری که در سازمان تجارت جهانی مورد بحث قرار می‌گیرد، چندان قابل توجه نیست (قاعده بازی، 2007: 1). البته هیچ نوع تعارض ذاتی و عمده میان اهداف حقوق بشر بین‌الملل و اهداف تجارت بین‌الملل وجود ندارد و در ریشه هر دو به بهبود و ترمیم سطح زندگی فردی و اجتماعی کمک می‌نمایند (روبینسون و دیگران، 2003: 3). ولی امروزه تأمین و تضمین حقوق بشر اقتصادی و

اجتماعی با مشکلات حقوقی جدی از جمله فقدان صراحت مفاهیم، محدود بودن قواعد مربوط به آن‌ها و عدم قابلیت دادخواهی این حقوق در محاکم مواجه شده است (امیر ارجمند، 1386: 37). حقوق بشر و چارچوب‌های آن می‌تواند دقت بیشتر را در اعمال سیاست‌های تجاری و اقتصادی به ویژه در رابطه با کشورهای فقیر اضافه نماید. این مسئله نیازمند تجدید نظر در مجموعه قوانین سازمان است.

مخالفان سازمان اظهار می‌دارند که ارتباط کنونی سازمان تجارت جهانی و حقوق بشر این فرضیه را مطرح می‌سازد که در کنار رشد سازمان تجارت جهانی، تهدیدی گسترده علیه حقوق بشر شکل می‌گیرد.

اصولاً تجارت آزاد عدم تساوی و نابرابری در توزیع درآمدها را در پی دارد، تجارت آزاد تحت حمایت سازمان تجارت جهانی نتایج مخوف‌تری را در پی دارد. طرفداران سازمان اعتقاد دارند، برعکس سیستم تجارت جهانی بر قواعد سودمندی استوار است که زندگی را برای همه آسان‌تر می‌نماید. سازمان نمی‌تواند تمام اختلافات کشورها را برطرف نموده، آن‌ها را با هم برابر نماید، می‌تواند فاصله‌ها را کم نموده به کشورهای ضعیف‌تر هم اجازه عرض اندام دهد (سه قاعده، 2007: 1). به نظر می‌آید سیستم با اجرای تجارت آزاد، بدون توجه به کشورهای ضعیف موجب حذف آن‌ها و ادغام ناخواسته و انحلال کشورهای ضعیف را موجب گشته است.

کشورها به طور فزاینده‌ای ادعا دارند که نیازمند شروط اجتماعی برای حمایت از حقوق بشر و استانداردهای زندگی اجتماعی هستند و مسئله قابل توجه این است که قوانین حقوق بشر در سطح بین‌الملل و قوانین تجارت بین‌الملل رشدی بسیار باشکوه و پر سروصدا داشته و همین کشورها موجبات آن را فراهم آوردند؛ اما در راستای سازمان تجارت جهانی سکوت ترسناکی دیده می‌شود که نقاب از چهره بسیاری از حامیان ظاهری حقوق بشر برمی‌دارد. سازمان با قانون‌گذاری حقوق بشری قوی در حوزه فعالیت خود می‌تواند معضلات، تردیدها و سستی‌های اعضا را برطرف نماید. سازمان باید شامل مجموعه‌ای از قواعد باشد که حقوق بشر را به نحو مطلوب و کامل پوشش دهد و از تضييع این حقوق جلوگیری نماید.

بر اساس اعلامیه جهانی حقوق بشر که دربرگیرنده حدود 30 حق است، ما نیازمندیم در خصوص هر کدام از اقسام این حقوق به طور ویژه برنامه‌ریزی شود. اجرای این حقوق می‌تواند بسته به مورد در نهادهای گوناگون بین‌المللی و منطقه‌ای دنبال شود. این بحث شامل سازمان تجارت جهانی نیز می‌شود. انتظار می‌رود این نهاد با توجه به حیطه فعالیتش، حقوق بشر را به نحو مطلوب پوشش دهد. حمایت‌های حقوق بشری عموماً نیازمند قانون‌گذاری مؤثر است و حمایت مالی یکی از موثرترین ابزار حمایتی است. برابری به برنامه‌ریزی نیاز دارد. سازمان اقدار مالی لازم برای حمایت‌های حقوق بشری را داراست و می‌تواند از این ابزار به شکل شایسته‌ای برای اعمال حقوق بشر استفاده نماید. سازمان می‌تواند حقوق بشر را در فعالیت‌های خود وارد کند و برخی راه‌ها را برای تضمین عدالت مانند حمایت از قواعد نیرومندتر و بسیط‌تر برای منع و مقابله نمودن در برابر دامپینگ و اتخاذ جنبه‌های غیر تجاری در تخمین و استفاده از شبکه‌های امنیتی، اتخاذ مقررات متفاوت، ویژه و مفیدتر برای کشورهای در حال توسعه، برنامه‌ریزی‌های دقیق و حساب شده، ایجاد زمینه‌های همکاری مفید، تضمین اتخاذ سیاست‌های صحیح در راستای توسعه اقتصادی و حقوق بشری در کنار هم اعمال نماید. از بعد قواعد تجاری برخی از ملاحظات متفاوت را در خصوص تجارت آزاد می‌توان در نظر گرفت که حرکت‌های خلاف حقوق بشری را برطرف نماید و گستره موافقت‌نامه‌های سازمان را در مسیری صحیح قرار دهد و مکانیسمی پیش‌بینی کند که برخورد با حرکت‌ها مخالف قشر آسیب‌پذیر و به زیان فقیران و مردم را تضمین نماید. در این صورت ساختار سازمان تجارت جهانی در تعارض با حقوق بشر و کشورهای توسعه نیافته نخواهد بود. سازمان نیازمند تحول است و اولین نمود این تحول باید در مجموعه اسناد آن مشاهده شود افزودن حقوق بشر در مجموعه اسناد سازمان به ویژه حقوق بشر اقتصادی که در ارتباط مستقیم با فعالیت‌های سازمان قرار می‌گیرد از ضرورت‌های اساسی برای ادامه حیات سازمان به گونه‌ای موفق و مفید خواهد بود در همین راستا سازمان نیازمند تدوین ضمیمه‌ای حقوق بشری به ویژه حقوق بشر اقتصادی در درون خود است که به مجموعه‌ای این

قواعد صراحتاً توجه نماید.

5.2. ضرورت تجدید نظر در حوزه حقوق کار

حقوق کار از مجموعه‌ای وسیع از حقوق و قواعد اساسی که شرایط کار، حق بهره‌مندی افراد به کار مناسب بر حسب قابلیت‌ها و تحصیلاتشان، اعطای دستمزد عادلانه، (مزدی که برای تأمین مخارج زندگی فرد در سطحی مناسب کافی باشد)، منع اعمال انواع تبعیضات از جمله تبعیضات جنسی در مقابل کار برابر، وجود حق تشکیل و الحاق به اتحادیه‌ها و حمایت از اتحادیه‌های کارگری در کشورهای عضو را بیان می‌دارد (البته نه به معنای پایمالی حق کارفرمایان، وجود سیستم نظارتی عادلانه نه به معنای حمایت مطلق از کارگران، بلکه ایجاد شرایط مناسب و منصفانه برای طرفین رابطه کار) تشکیل می‌شود. در حقوق کار باید به وضعیت مادران کارگر در دوران بارداری نیز توجه شود. کار کودکان تا حد امکان منع گردد یا در شرایطی مجاز باشد که به درس و رشد سالم فکری و روحی کودک صدمه‌ای وارد نشود. حق استراحت، فراغت و تفریح به خصوص محدودیت‌های معقول ساعات کار و مرخصی‌های ادواری با اخذ حقوق ذی‌حق و بهره‌مندی از شرایط آبرومندانه زندگی در مواقع بیکاری، بیماری، نقص عضو، پیری از حقوقی است که باید مورد توجه باشد. شرایط کار نباید به گونه‌ای باشد که فقیران که تولید ثروت نموده، خود، فقیر و فقیرتر شوند.

در حالی که استانداردهای نیروی کار از موضوعات قواعد و مقررات سازمان تجارت جهانی نمی‌باشد، برخی از کشورهای عضو شامل کشورهای اروپایی و امریکای شمالی اعتقاد دارند تعدادی از اصول باید به مجموعه قواعد سازمان و سیستم تجارت جهانی هم‌چون آزادی پیمانهای دسته‌جمعی، آزادی تشکیل انجمن‌ها، حذف تبعیضات در محل کار و حذف سوءاستفاده‌ها و بهره‌کشی‌ها از کارگران هم‌چون اجبار کار کودکان، ساعات طولانی کار و برخورد نامناسب با کارگران مهاجر افزوده گردیده، تقویت شود. بسیاری از کشورهای جهان سوم نیز اعتقاد دارند استانداردهای حقوق بشر کار باید در مقررات سازمان گنجانده و به عنوان چارچوب‌های اصلی اصول کار مورد

استفاده و پیروی قرار گیرد. این امر به رشد اقتصادی کمک نموده و موجب می‌شود بازدهی مقبولی در طول زمان کار حاصل گردد و کار مفید و سازنده به همین معنا است (بی‌نام، سه قاعده، 2007: 1). سازمان بین‌المللی کار 177 مقاله‌نامه در خصوص استانداردهای کار انتشار داد. این مقاله‌نامه‌ها و دیگر اسناد مربوطه، تلاشی است در این راستا که از سوی سازمان تجارت جهانی مورد حمایت قرار نگرفته است. گرچه ایجاد ارتباط بین نورمهای اجتماعی و تجارت بین الملل در دور اروگوئه مطرح و اختلافات بین کشورهای در حال توسعه و کشورهای صنعتی بنحو بارز نمود پیدا کرد، کشورهای صنعتی با اولویت دادن به تجارت آزاد در پی راه حلی جهت حل آثار اجتماعی تجارت آزاد بودند و کشورها در حال توسعه با تأکید بر حقوق بشر سعی داشتند به بهترین حمایت بین المللی حقوق بشر کار دست یابند. اختلاف نظرها مانع درج شروط اجتماعی در مقررات سازمان شد شاید یکی از علل این امر فقدان ارتباط یا لاقابل ارتباط ضعیف سازمان با سازمان بین المللی کار باشد که نمی‌تواند بر آن نفوذ داشته باشد.

5.3. در حوزه حق توسعه

حق توسعه یعنی حق افراد جامعه به داشتن پیشرفت‌های اقتصادی و تأمین زندگی در فضایی آزاد و مناسب و بهره‌مندی از حقوق بشر، نمونه‌ای دیگر از حقوقی است که سازمان با توجه به مقدمه و رویه خود باید به آن توجه نماید. این حق بسیار مهم به سبب لزوم پرداخت هزینه‌ها ممکن است با تردید کشورها مواجه شود. نمود آن سطح مناسب زندگی و بودن در شرایط استاندارد است. البته کمیته تجارت و توسعه سازمان تلاش می‌نماید تا این هدف را پیاده نماید، اما مسائل سیاسی و مالی اجرای آن را تحت تأثیر قرار داده است. وجود اقتصاد پویا موجب پیشرفت حقوق بشر می‌شود و اقتصاد پویا نقطه مشترک حق توسعه و سازمان تجارت جهانی است. «حیطه عمل و تعهدات حق توسعه نه تنها شامل توسعه اقتصادی می‌شود، بلکه تحقق حقوق بشر به ویژه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در برمی‌گیرد» (هوزیستن، ماده 6).
حق نوشیدن آب سالم، حق رعایت بهداشت در راستای حقوق اقتصادی و

اجتماعی و فرهنگی نیز باید مورد توجه قرار گیرد. بی‌شک باید نورم‌ها و هنجارهای بین‌المللی در این عرصه مورد تأکید و پیروی سازمان باشد. حقوق بشر برای اعمال، نیاز به پشتوانه‌ای قوی دارد تا الزام را درونی نماید. در خصوص توجه ویژه به نیازهای غذایی کشورهای دارای کم‌ترین میزان توسعه‌یافتگی و بهبود شبکه غذایی در کشورهای در حال توسعه مذاکراتی برای اصلاح برنامه در خصوص کشورهای دارای کم‌ترین میزان توسعه‌یافتگی و وضعیت غذا در کشورهای در حال توسعه در مراکش انجام و اعلام شد باید با افزایش قیمت غذا از سوی دولت مقابله صورت گیرد. حق غذا با کیفیت مناسب، مقبول فرهنگ جامعه، در دسترس افراد و محترم شمردن این حق از سوی حکومت‌ها باید در موافقت‌نامه حقوق بشری سازمان لحاظ شود. مهم‌ترین مسئله اتخاذ سیاست غذایی است که به مسائل حقوق بشری توجه ویژه داشته باشد، چرا که غذا از محوری‌ترین حقوق بشر اقتصادی افراد است.

5.4. تأکید بر حق بر سلامت و دسترسی به داروهای مفید

اولویت دادن به سلامتی از ضرورت‌های دیگر سازمان تجارت جهانی است. یکی از پایه‌های سلامت بهبود بیماری است که نیازمند دسترسی به دارو است. داروها باید در دسترس و با کیفیتی مناسب موجود باشد و این نیازمند مساعدت و همکاری بین‌المللی و وجود سیستم پاسخ‌گو و مسئولیت‌پذیر است (روبینسین و سوزان، 2003، ص 3) و باید این سیستم در مقررات تجاری که حیطه معاملات داروها را مشخص می‌کند به صراحت پیش‌بینی شود. اسناد سازمان تجارت جهانی در خصوص حقوق کار و وضعیت داروها قوانینی دارد که دسترسی و تأمین حقوق بشر اقتصادی در این زمینه‌ها را به مخاطره می‌اندازد. زمانی که در دور دوحه در 2001 اعضا برای تضمین این که قواعد سازمان دسترسی کشورهای جهان سوم و در حال توسعه را نسبت به داروها به مخاطره نخواهد انداخت اصلاح می‌نمودند، در مقابل قسمتی از تخریب مذکور گام برمی‌داشته شد. به علاوه استدلال نمودند قیمت بالای داروها ربطی به سازمان نداشته قبل از این نهاد نیز بسیاری از داروها گران و یا کمیاب بودند. دارو برای کشورهای کمتر توسعه یافته مسئله بسیار مهمی است و باید سازمان تلاش نماید با

قانون‌گذاری قوی داروها در این کشورها ارزان، در دسترس و با کیفیت مطلوب باشد. حق دسترسی به داروهای مفید، ارائه خدمات بهداشتی رایگان تا سقف معقول برای همه و رایگان در هر مقطعی بسیار ضروری است و برای این کار کشورها باید هزینه نمایند و همین ممکن است کشورها را سست کند. وجود یک قانون ملزم کننده می‌تواند تأثیر مثبتی بر اجرای این دسته از حقوق بشر اقتصادی داشته باشد. داروها شامل تمام انواع آن نه تنها تعداد خاص می‌شود، تمام داروهای موجود همان داروهایی که کشورهای شمال به آن دسترسی دارند باید در اختیار کشورهای جنوبی باشد. داروها باید با همان کیفیتی که در کشورهای پیشرفته در اختیار افراد قرار می‌گیرند در سایر کشورها موجود باشند. «کیفیت خوب» به همین معنا است. رفتار کشورها باید در جریانی قانونی باشد و این جریان قانونی را سازمان باید بیان دارد، جریانی که در آن نه اقتصاد و نه حقوق بشر لطمه ببیند. البته سازمان نسبت به اعمال و رویه‌های غیرحقوقی هشدار می‌دهد و اعلام می‌دارد اقدامات نباید در مسیری به کار رود که از یک تبعیض خودسرانه و ناموجه میان کشورهایایی که در شرایطی مشابه می‌باشند تشکیل یا محدودیت پنهانی در تجارت بین‌المللی ایجاد نمایند (زاجل گودرن، 2002، ص 24).

5.5. حمایت از محیط زیست

توسعه پایدار و حمایت و محافظت از محیط زیست از اهداف اساسی سازمان تجارت جهانی است، به این اهداف در موافقت‌نامه مراکش ارجح نهاده شد در حالی که هیچ موافقت‌نامه ویژه‌ای در این خصوص وجود ندارد. تحت مقررات سازمان اعضا باید بتوانند ابزارهای تجاری مرتبط با حفاظت از محیط زیست تصویب نمایند (آنونی موز، پیشین). سند سازمان باید به طور ویژه برای تحقق این اهداف گام بردارد. استفاده از روش‌های مطابق اصول محیط زیستی، نصب بر چسب زیست محیطی، مالیات برای محیط زیست، خسارت بر اعمال ضد محیط زیستی می‌تواند در سند حقوق بشری سازمان وجود داشته باشد. محیط زیست قسمت مهمی از حقوق بشر است که به سبب رابطه بسیار با فعالیت‌های اقتصادی آلوده کننده در حقوق بشر اقتصادی مطرح می‌شود. البته سازمان، محیط زیست را فراموش ننموده و کمیته تجارت و محیط زیست سازمان

تلاش می‌نماید تا حمایت‌های موثری از محیط زیست ارائه دهد، اما به سبب پاره‌ای از کوتاهی‌ها و عدم توجه به سایر شاخه‌های حقوق بشر اقتصادی که با هم در ارتباط سازنده و مهمی می‌باشند این رکن نتوانسته گام‌های مفیدی بردارد. رابطه بین محیط زیست و تجارت در عصر گات به علت عدم حصول اجماع دولت‌ها حل نشده بود. برای درج الزامات محیط زیستی در سازمان تجارت جهانی تلاش‌هایی صورت گرفت که منجر به ایجاد کمیته محیط زیست در موافقتنامه مراکش گردید ولی رویکرد مثبتی شکل نگرفت و رعایت ضوابط محیط زیست در حد استثنائات به آزادی تجارت تلقی می‌گردد. حتی مرجع حل اختلاف سازمان در مقابل حل تضاد بین ضرورت‌های محیط زیستی و آزادی تجارت اولویت را اغلب به آزادی تجارت داده است. (دومینیک کارو، پیشین، ص 403)

5.6. مبارزه با فقر

فقر مسئله دیگری است که در تمام شاخه‌های حقوق بشری نمود می‌یابد. سازمان تجارت جهانی باید بخشی از اقدامات خود را برای مبارزه با فقر اختصاص دهد و این کار نیاز به قانون‌گذاری در این عرصه دارد. برای اقشار فقیر باید اولویت‌هایی را قائل شد. وجود اختلاف طبقاتی در تمام جوامع وجود دارد و امر غیر طبیعی نیست؛ اما اختلاف نباید به نحوی باشد که برخی از افراد از پایین‌ترین حداقل‌های استاندارد زندگی بی‌بهره باشند. سازمان می‌تواند اعضا را ملزم نماید که بخشی از منافع حاصل از ثروت‌های طبیعی را به طور مستقیم به فقیران اختصاص داده و نتیجه کار را به سازمان اعلام نمایند. سازمان می‌تواند از اعضا بخواهد توزیع منصفانه منابع خواربار را دستور کار خود قرار دهند و بر روند آن نظارت نمایند. حق داشتن سطح مناسب زندگی، حقوقی شامل خوراک، پوشاک، مسکن کافی و بهبود مداوم شرایط زندگی برای هر فرد و خانواده‌اش به علاوه داشتن امنیت و بیمه‌های اجتماعی و مراقبت‌های طبی نیز باید در منشور سازمان مورد توجه قرار گیرد. به علاوه منابع و ثروت‌های طبیعی حق همه افراد یک سرزمین است و کشورها باید ملزم گردند منافع حاصل را برای بهبود سطح زندگی افراد جامعه به کار برند. این سودها می‌تواند برای تأمین حداکثر سلامت جسمانی و

روانی افراد جامعه به کار رود.

حق مالکیت یکی دیگر از حقوق بشر اقتصادی است که ناشی از رویه دولت‌ها است و ممکن است اشخاص خصوصی بر اثر سیاست‌های دولت به طور مستقیم یا غیر مستقیم مانند اعمال مالیات سنگین بر اموال از این حق بی‌بهره می‌شوند سازمان می‌تواند از دولت‌ها بخواهد با اجرای سیستم‌های عادلانه از بروز چنین ناهنجاری‌هایی خودداری نمایند. حق مسکن، حصول شرایط ترقی و توسعه حل مسائل بین‌المللی اقتصادی، اجتماعی، بهداشتی و مسائل مربوط به آن‌ها و همکاری بین‌المللی و فرهنگی و آموزشی باید در روند قانون‌گذاری سازمان مورد توجه باشد. موافقت‌نامه مالکیت معنوی می‌توانست حق سلامتی را حفظ نماید موافقت‌نامه کشاورزی می‌توانست دربرگیرنده مقررات راجع به امنیت غذا و کارگران باشد؛ اما موافقت‌نامه‌ها خالی از شروط اجتماعی و توجه به هنجارهایی که می‌تواند موجب بهبود روند تجارت در نهایت گردد است.

5.7. جهانی سازی و حقوق مدنی و سیاسی

جهانی سازی در راستای توجه به منافع تجارت شکل گرفته و سامان یافته است ولی رویکرد تدریجی به الزامات حقوق بشری بر توسعه سیاسی بدون تأثیر نخواهد بود. توجه به کشورهای در حال توسعه در سازمان بسیار مهم است، البته سازمان با اعطای پاره‌ای ترجیحات و رفتارهای ویژه و متفاوت نسبت به آن‌ها در مجموعه قواعد، موفق بوده اما در همین حال رویه سازمان نشان داده، در بسیاری موارد موفق نبوده است. برخی اساس سازمان تجارت جهانی را مغایر با منافع کشورهای غیر توسعه یافته دانسته و معتقدند که مقررات این سازمان بخصوص حق مالکیت‌های معنوی مانعی بزرگ در جهت توسعه پایدار کشورها بوده و آن‌ها را از رشد اقتصادی و خلاقیت فکری باز می‌دارد؛ اما از نگاه حامیان سازمان تبادل آزاد کالا و خدمات در دنیا به افزایش رشد اقتصادی ملت‌ها، ارتقای سطح زندگی مردم، ترویج دموکراسی و بالاخره برقراری صلح و ثبات در جهان منجر می‌شود. موافقان سازمان تجارت جهانی تأکید می‌کنند تعهد کلیه اعضا به اجرای قوانین این سازمان به تدریج موجب بهبود نظام قضایی آن‌ها، برقراری حکومت قانون و هماهنگی بیشتر با جامعه بین‌المللی خواهد

شد. این امر به نوبه خود کشورهای دیکتاتوری و استبدادی را به سوی جامعه‌پذیری سوق داده و آن‌ها را مجبور خواهد کرد که نه فقط درهای اقتصادی بلکه دروازه‌های نظام سیاسی خود را نیز گشوده و دمکراتیزه نمایند؛ اما نگاهی به نظام سیاسی بسیاری از کشورهای عضو که چندان هم دمکراتیک نیستند نشان می‌دهد که پیوستن به سازمان تجارت جهانی لزوماً به برقراری یک دمکراسی تمام عیار در کشورها نمی‌انجامد (همان: 3). سازمان باید به حقوق مدنی و سیاسی امنیت، توجه به توسعه سیاسی کشورها و برابری در توزیع منافع، کمک به بالا بردن توان تکنولوژی کشورها و نمونه‌های بسیار دیگر توجه نماید. اما اگر بنا باشد تمام این حقوق محور فعالیت‌های سازمان به طور مستقیم گردد، سازمان تجارت جهانی جایگاه اقتصادی‌اش را باید به نهادی حقوق بشری دهد که این مسئله نه ممکن و نه سودمند است. جایگاه سازمان بسیار مهم‌تر از آن است که به سبب فقدان حقوق بشر در آن بتوان این نهاد را از میان برداشت چرا که رفتن سازمان از عرصه بین‌المللی ضررهای بیشتری را بر پیکر جامعه بین‌الملل به بار می‌آورد سازمان نیازمند اصلاح است و اولین گام اساسی در این اصلاح توجه به جنبه‌های مختلف و درج آن در حقوق بشر مجموعه اسناد آن ضروری خواهد بود.

6. نتیجه‌گیری

موفقیت سازمان در قلمرو حقوق بشر نیاز به توجه خاص به این موضوع دارد، افزودن ضمیمه حقوق بشری به مجموع اسناد این نهاد که دربرگیرنده همه شاخه‌های حقوق بشر به ویژه حقوق بشر اقتصادی باشد می‌تواند یکی از سازوکارهای مناسب تلقی گردد. باید پذیرفت حقوق بشر اقتصادی در میان اسناد سازمان تجارت حقی بیش از این‌ها دارد و سازمان باید ضمیمه حقوق بشری را به مفاهیم خود اضافه نماید. افزودن حقوق بشر در اعطای مشروعیت‌های آتی به سازمان تجارت جهانی مؤثر خواهد بود (آنونی موز، همان) این مسئله بسیار تأسف‌آمیز است که 30 تن از اعضای سازمان تجارت جهانی از جمله امریکا عضو کنوانسیون اقتصادی اجتماعی و فرهنگی

(1966) سازمان ملل متحد نمی‌باشند(همان). زمانی که حقوق بشر نقش واقعی خود را در تجارت و اقتصاد ایفا نماید جهان شاهد ترقی‌های بسیار خواهد بود که در نهایت رشد دهکده جهانی را به همراه خواهد داشت. حقوق بشر نیروی تازه‌ای به رگ‌های تجارت و اقتصاد وارد خواهد نمود که در نهایت همه از قبل آن سود خواهند برد. سازمان با وضعیت کنونی و با توجه به حیطة فعالیت خود و حساسیت‌هایی که کشورها در اعطای حاکمیت به این نهاد نیرومند اقتصادی دارند دارای پتانسل بالقوه حمایت از حقوق بشر اقتصادی است. حیطة فعالیت آن گسترده و حجم مبادلات در آن وسیع و توان مالی اعضای آن برای برقراری چنین مکانیسمی مناسب است و حمایت و الزام به رعایت حقوق بشر اقتصادی از این اعضا امری بعید و ناممکن نیست. این نهاد در مقدمه خود به حقوق بشر اقتصادی توجه نموده، اما نقش حقوق بشر اقتصادی در فعالیت‌های سازمان تجارت جهانی بسیار بیش از وضعیت کنونی بوده و سازمان برای موفقیت نیاز به یک تجدید اساسی در ساختار قانونی و سیستم اجرایی خود دارد که پیشنهاد پژوهش‌گر در مرحله اول افزودن موافقت‌نامه حقوق بشری با تکیه بر حقوق بشر اقتصادی به مجموعه موافقت‌نامه‌های سازمان است سندی که معیار و مرجع سنجش حمایت و الزام به تبعیت از حقوق بشر در سازمان تجارت جهانی خواهد بود. چنین سندی با ایجاد یک رکن نیرومند در سازمان می‌تواند فعالیت‌های خود را به نحوی مطلوب سازماندهی کند تا با ترمیم کاستی‌های حقوق بشر اقتصادی هم‌گام با فعالیت‌های سازمان ملل که بیشتر بر جنبه‌های حقوق مدنی و سیاسی خواهد بود بستر مناسبی را برای زندگی بشر فراهم آورد.

پی‌نوشت‌ها

¹ . Special and Differential Treatment (SDT)

² . The Special Safeguard (SSG)

³ . WTO, Agreement on Agriculture – Preamble

⁴ . ماده 27 موافقت‌نامه TRIPS بیش از اخلاق حسنه "public morals" به اخلاقی "morality" اشاره نموده است.

⁵ . Pornographic material

⁶ . The Asbestos case

⁷. Public order/ordre public

⁸. TRIPS, GPA and GATS

⁹. گات در 1947 مورد مذاکره قرار گرفت زمانی که دور اروگوئه شروع شد ماده XX مسئله مورد اختلافی نبود تا در آن خصوص بحث شود نگاه کنید به:

Marceau Gabrielle, "WTO dispute settlement and human rights", *European Journal of International Law*, vol. 13, No. 4, pp. 814–753, 2002.

¹⁰. ماده 3 موافقت‌نامه مالکیت معنوی اعلام می‌دارد تمام استثنائات تحت گات 1994 به عنوان فرصت‌هایی برای اجرای مقررات این موافقت‌نامه باید اجرا گردد

¹¹. ضمیمه 1A موافقت‌نامه ایجاد کننده سازمان تجارت جهانی

¹². The Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)

¹³. تحت موافقت‌نامه TBT اعضای سازمان باید ابزارهایی برای تضمین این که مقررات تکنیکی به گونه‌ای به کار نرود که مغایر با تجارت باشد به کار گیرند و بر همین اساس مقررات تکنیکی نباید محدودتر از اهداف قانونی باشد. پس در این دایره جایی برای حقوق بشر و امنیت وجود ندارد چرا که در قانون مذکور ذکر نشده هر چند مهم و اساسی باشد.

¹⁴. Article XX

منابع

الف. فارسی

- امیرارجمند اردشیر (1386)، «بررسی و تحلیل تضمینات حقوق اقتصادی و اجتماعی بین الملل (حقوق رفاهی) در نظام‌های حقوقی داخلی». مجله آموزه های قرآنی، سال هفتم، 23: 27-46.
- آندره ساپیر و دیگران (1384)، «جهانی شدن و سازمان تجارت جهانی به سوی آزاد سازی تجاری» فصلی از گزارش پیتر ساترلند (آخرین دبیر کل گات) و هیأت همکاری درباره آینده سازمان تجارت جهانی 15 فوریه 2004 «در مسائل و تحولات تجارت بین الملل از گات تا سازمان تجارت جهانی» (1384)، تنظیم و ویرایش احمد اخوی، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- بی‌نام (1386)، چالش‌های سازمان تجارت جهانی برای کشورهای در حال توسعه» بانک مقالات و اطلاعات سال
- دعایی حبیب‌الله و محمد رضا یاقوتی (1383)، «آثار پیوستن ایران به سازمان تجارت جهانی بر صادرات فرش دستباف کشور». بررسی‌های بازرگانی، دوره جدید، سال اول، 8: 3-13.
- رضوی، نادر (1376)، مکانیسم‌های بین المللی حمایت از حقوق بشر، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد دانشگاه شیراز.
- طریقتی، پریسا (1387)، ابزارهای حقوق بشر اقتصادی در سازمان تجارت جهانی، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز.

ب. انگلیسی

- Anonymous, "AI Urge WTO Members to Ensure Human rights are the Basis of considerations in HK"
At: http://asiapacific.amnesty.org/apro/aproweb.nsf/pages/issue11_WTO
- Anonymous, "HUMAN RIGHTS AND WORLD TRADE AGREEMENTS Using general exception clauses to

protect human rights" The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights 2005(New York and Geneva, Palais des Nations, 8-14 avenue de la Paix, CH-1211 Geneva 10, Switzerland

Anonymous, "The WTO Erodes HUMAN RIGHTS Protections Three Case Studies". November 15, 1999. available at:

<http://www.globalexchange.org/wto/CaseStudies.html>

Anonymous, "**Trade and Labor Standards Subject of intense debate WTO**" - Official ministerial website - about the ministerial - labour.htm

Anonymous, "Trade and environment" ,available at:

<http://www.wto.org>

Anonymous, "The system helps promote peace". 10 benefits of the WTO trading system. Available in: **<http://www.wto.org>**

Anonymous, "3. Rules make life easier for all 10 benefits of the WTO trading system" available in: **<http://www.wto.org>**

Chossudovsky Michel "World Trade Organization (WTO): An illegal organization that violates the Universal Declaration of Human Rights" available at:

<http://www.cambridge.org/catalogue/catalogue.asp?isbn=9780521872560>

Cleveland Sarah(2001), "**Human Rights Sanctions and the WTO**," in Environment, Human Rights and International Trade, edited by F. Francioni (Oxford: Hart, 2001),

Dommen Caroline, Ben Lilliston and Smaller Carin and the others(2005), "Planting the Rights Seed: A human rights perspective on agriculture trade and the WTO" 2005 at:**[www.cpd-](http://www.cpd-bangladesh.org/presentations/04%20M%20ali)**

[bangladesh.org/presentations/04%20M%20ali](http://www.cpd-bangladesh.org/presentations/04%20M%20ali)

Fitzpatrick Joan and Anita Ramasastry(1999), "**Human rights, big business intersect on WTO**" stage Sunday, November 28, 1999 University of Washington,

Gabrielle Marceau(2002), "WTO dispute settlement and human rights", **European Journal of International Law**, vol. 13, No. 4.

Howse and Makau Mutua *ibid*, p.2

Howse Robert and Makau Mutua(2000), Protecting human rights

in a Global Economy Challenges for the World Trade Organization 2000 available at:

<http://www.ichrdd.ca/english/commdoc/publications/globalization/wtoRightsGlob.html>

“ILO” available at:

<http://www.ilo.org/public/english/standards/norm/enforced/reprsnt/index.htm>

Jawara Fatoumata and Aileen Kwa(2004), "**Behind the Scenes at the WTO the Real World of International Trade Negotiations,**" London: Zed Books.

Joost Pauwelyn(2005), “The UNESCO Convention on Cultural Diversity, and the WTO: Diversity in International Law-Making?”, ASIL Insight November 15, 2005 available in:

<http://www.asil.org/insights/2005/11/insights051115.html>

Ranald Patricia(2002),“Introduction to the Seminar on Alternatives to the WTO” Agenda,10th November, 2002, Tom Mann Theatre, Sydney, Public Interest Advocacy Centre and AFTINET Convenor.available at:

<http://www.aftinet.org.au/papers/ranald3.html>

Robinson Mary and Susan Whelan and the other(2003), ” **TOWARDS DEVELOPMENT: HUMAN RIGHTS AND THE WTO AGENDA PANEL DISCUSSION**”, Cancun, Mexico, 12 Sep 2003 co-sponsored by Rights and Democracy and 3D-Trade-Human Rights-Equitable Economy

Sykes Alan O, “INTERNATIONAL TRADE AND Human rights: AN Economic PERSPECTIVE” at:

<https://www.law.berkeley.edu/students/curricularprograms/ils/papers/sykesInternationalTradeandHR.doc>

Zagel Gudrun Monika, “WTO & Human Rights: Examining Linkages and Suggesting Convergence”. IDLO Voices of Development Jurists, Vol. 2, at:

papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id.